

**ДРУГОТО ЛИЦЕ НА НАЦИОНАЛНООТГОВОРНИЯ ПРЕДПРИЕМАЧ:
ОПИУМНИТЕ ТЪРГОВЦИ НА БАЛКАНИТЕ
В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX В.**

Димитър ГРИГОРОВ, Петър ДОБРЕВ

Received: 25.09.2021

Available online: 1.12.2021

***Abstract:** It is a little-known fact that in the Interwar period between 40 and 80% of opium for the world markets was produced in the Balkans. Yugoslavia and Turkey were particularly active in this regard, but Bulgaria was also looking for its place under the sun. Since the end of the 19th century, Bulgarian governments had been trying to stimulate the cultivation of poppy, in order to produce opium. A number of enterprising traders and farmers were embarking on the crop in question and turning it into a lucrative business, maneuvering between changing international and domestic regulations. This paper tries to shed some light on the murky territory of opium entrepreneurship in the Balkans until the World War II, asking whether all successful entrepreneurial efforts are necessarily beneficial to society.*

Based on archival analysis our paper presents research that for the first time examines opium's role in some of the nation-states that emerged from the disintegration of the Ottoman Empire – Bulgaria, Turkey and the Kingdom of Yugoslavia. We examine the multiethnic trade network that supplied opium and its derivative drugs not only in the Balkans, but also around the world. By using the example of key drug lords like Elie Eliopoulos we try to show that gangsters often had the same virtues related to the revered national capitalist and entrepreneur: decisiveness, risk taking, innovative thinking, the ability to form international networks. In this regard we are asking whether all successful entrepreneurial efforts are necessarily beneficial to society. Our paper is also a reminder that most successful entrepreneurs in most cases used some form of government protection and incentives.

Key words: Balkan trade networks, opium, drug trade, organized crime, entrepreneurship, Bulgaria, Ottoman Empire, Yugoslavia, Turkey

JEL: N13, N23, N73, N93

Предприемачеството и предприемаческия дух са важна част от съвременния обществен и медиен дискурс, като често наличието и култивирането им се възприема като основополагащо за решаването на що-годе всички обществени проблеми. Предприемачът е представян като фигура, надарена с цял набор положителни и общополезни качества, като по подобен начин беше зададена и поканата за конференцията на ЦСИИ във Велико Търново, част от която бе и настоящият доклад. Там за основни качества на предприемача бяха цитирани: „бързина и решителност в трудни и неясни ситуации, точна преценка на обстановката, когато повечето участници в стопанския процес се колебаят и бавят в реакциите си [...] готовността да се поема риск, стремежът за печалба, бързината и ефективността, наблюдателността.“

Христоматиен пример за позитивната роля на предприемачите в балканските общества са братята Евлоги и Христо Георгиеви, които освен успешни търговци, са и известни дарители, завещали в обществена полза редица ценни имоти в България, Румъния и Османската империя. Макар техните личностни качества да са безспорни, често се пропуска, че пътят им към успеха е павиран от по-ранната дейност на техните родственици Пулиеви, чийто пък успех безспорно може да бъде свързана с конкретните държавни търговски реформи по времето на Танзимата¹.

Освен да напомни за ролята на държавата в повечето личностни търговски успехи, настоящият текст се опитва да погледне на образа предприемача и от друга страна. Доколко предприемачеството може да бъде универсален пазарен лек за обществените проблеми? Всяко едно предприемачество ли е обществено-полезно? Освен това, чисто личен ли е успехът на предприемача, или често той е следствие на приливната вълна, повдигната от държавата? На тези въпроси ще се опитаме да отговорим в настоящият доклад, ползвайки малко известният пример с опиумната търговия на Балканите в периода от края на XIX в. до Втората световна война.

Опиумът е популярен предмет в историографията, главно поради значението му за британската колониална политика. Великобритания води две опиумни войни с Китай (1839–1842) и (1856–1860), които отслабват династията Цин и отварят китайския пазар за вълна от опиум, която причинява дълготрайна епидемия, с която страната окончателно се справя едва след Втората световна война. Смята се, че милиони китайци са умрели само през XIX в. от тази епидемия – „една

¹ До подобни заключения водят новоанализираните документи на братя Георгиеви от фонда на Научния архив на БАН, които се изследват по проекта на ФНИ на СУ „Мрежи и механизми на влияние в регионалната икономика. Балканска и европейска контекстуализация на архивното наследство на братя Евлоги и Христо Георгиеви“, КН-06 ОПР 05/02 от 17.12.2018. Виж също: Naydenov, 2016.

нарочно организирана катастрофа, която и до ден днешен не се признава за престъпление“ (Robins, 2006, p. 142). Опиумните войни създават огромен международен пазар за наркотиците, което скоро прави Османската империя един от водещите производители в света. Това е възможно, защото макът е капризна култура и необходимите почви и климатични условия за производството му през XIX в. се откриват само в Индия, Китай, Иран и Османската империя.

Едва наскоро западната наука насочи вниманието си към въпроса за опиума на Балканите. Отчасти причината за това е непрекъснатото производство на мак в Турция, която днес е един от водещите износители на хероин (производно на опиума). Някои историци и криминалисти смятат, че опиумът и впоследствие хероинът са стоката, около която се ражда турската мафия и прословутата турска „дълбока държава“. Нови изследвания показват как албанците от бивша Югославия също са станали част от източноевропейската търговия с хероин и отскоро са станали „младши партньори“ в турските мрежи за контрабанда и разпространение (Gingeras, 2017).

Опиумът се появява в Османската империя за пръв път в околностите на Айдын, Коня, Ъспарта и на други места в Западен и Централен Анадол. Но той дълго време не се използва като наркотик. Вместо това семето и сокът от мака са използвани за различни цели, като например за приготвянето на олио, за овкусяване и за медицински цели. Опиум култивират и християнски, и мюсюлмански земеделци. Ситуацията се променя след опиумните войни. На пръв поглед неутолимото търсене на опиум в Южен Китай принуждава правителствата и частните интереси да насърчат местното производство на опиум или да търсят нови източници на наркотици. Следвайки бенгалския модел, османските земеделци и търговци реагират бързо на примамката за високи печалби, превръщайки опиума в често срещана стока (Gingeras, 2014, p. 55).

Този бум на опиума достига и до Балканите. Твърди се, че първите макови култури за съвременното широкомащабно производство на опиум са въведени в Македония в средата на XIX в. Има някои спорове дали това се е случило за първи път през 1835 г. в Щип, дали през 1850 г., когато Абдул Хасан Халил Байрактар е засадил мак за извличане на опиум в Кочани, или е бил Али Симон Заде в Кавадарци (Tartalja, 1965, p.123). Турските търговци донасят семето от Мала Азия и скоро се установява, че местната почва е отлична за отглеждането му. Държавата се опитва да популяризира опиума колкото е възможно повече, като води агрономи от Мала Азия и отпечатва ръководства за селското стопанство, които обясняват, че производството на опиум е много по-рентабилно от зърното. Скоро макът става много популярен в земите по поречието на река Вардар и притоците му Черна, Брегалница и Пчиня. Вече в годините след Първата световна

война почти всички региони във Вардарска Македония, тогава част от Кралството на сърби, хървати и словенци, отглеждат мак – Струмица, Велес, Неготино, Кавадарци, Овче поле, Куманово, Радовиш, Кочани, Скопие, Кратово, Дойран, Гевгелия, Прилеп (Bruneti, 1951, p. 1).

През 1828 г. османското правителство реагира на драматичното нарастване на търсенето на опиум, като въвежда държавен монопол върху стоката. Системата ограничава закупуването на опиум от земеделците само до представителите на държавата и до онези търговци, упълномощени да действат от нейно име. След транспортирането до Измир и Истанбул, опиумът се продава на местни търговци и износители. Изглежда обаче, че след като опиумът преминава в ръцете на търговците, не са били прилагани допълнителни ограничения за продажбата му (Pogoy, 1981, p. 198). При създалия се монопол от страна на османската държава, производството на мак и печалбите от него скачат нагоре. Въпреки че никога не съперничи на производствените възможности на Бенгал, османският опиум в един момент представлява 10 % от общата консумация на наркотици в Китай (Gingeras, 2014, p. 56). Специално за американския пазар турският опиум е от голямо значение, тъй като индийският опиум е с ниско качество и не може да бъде допуснат до американските пристанища².

Като правило, култиваторите са турци, гърци или българи, докато търговците на опиум са от арменски произход, като обикновено са използвали средствата, предоставени им от измирски и истанбулски сарафи, самите те от еврейски произход. Но нито една от функциите не е изключителна за тези групи. Опиумните търговци най-често стават такива не поради специфични качества, а по назначение. Например, Бохор Таранто, еврейски търговец от Измир, е назначен за официален инспектор на монопола. До 1910 г., дълго след премахването на монопола, две трети от търговията с опиум в Истанбул минава през компанията, принадлежаща на Таранто и синовете му. Семейство Таранто притежава и най-старата лаборатория в града, посветена на тази търговия (Mays, 2020). Гръцкият търговец Крисантос, от друга страна, е един от най-известните бандити и контрабандисти на опиум – шампион на гръцкото малцинство в Истанбул в началото на XX в., почитан и от турците (Bovenkerk, Yesilgöz, 2007, Kindle Locations 1580–1586).

Предвид хаотичното положение в селата, администрацията на опиумния монопол не успява да наложи собствените си правила. Така опиумният бум дава възможност за изява на редица предприемачи като Крисантос и Таранто, които рискуват, действат често нелегално, но въртят големи печалби. Контрабандата е навсякъде, но все пак има косвени доказателства, създаващи впечатлението, че

² The Boston Daily Globe, IV, 20, 23 July, 1873, p. 2.

като цяло земеделските стопани също са се възползвали от монопола. Многобройни петиции изразяват благодарност за разумната цена, никой не се оплаква. През 1839 г., при забраната за сеене на опиум поради непродадени запаси, редица селяни искат разрешение да го засеят отново. Големият ръст на производството на опиум също е косвен знак за удовлетворителни цени от гледна точка на селяните (Pogoy, 1981, p. 202). Вследствие на външнополитическите проблеми на Османската империя, опиумният монопол не продължава дълго и е отменен през 1838 г. Тогава империята подписва договора от Балта Лиман, с който се прекратява монопола върху всички земеделски стоки и се намаляват митата за вносните стоки. Опиумният пазар, създаден от държавата, обаче продължава да съществува, просто на него вече се наместват и редица чуждестранни играчи.

Османските традиции в търговия с опиум се наследяват и от новите балкански държави. Вероятно това е накарало властите на българското княжество да приемат специален Закон относно отглеждането на мак за производство на опиум през 1882 г.³ Според закона собствениците на макови полета биват освободени от 10% данък за период от десет години, вносът на маково семе е освободен от мита, а износът на опиумния мак също е освободен от мита. Законът посочва, че бенефициенти трябва да бъдат само местни български производители. Последният член на закона посочва, че българските производители и търговци на мак, които получат международна награда за производството си, трябва да бъдат възнаградени с 5000 лева. В инструкциите си до областните управители финансовия министър Григор Начович специално отбелязва: „да дадете най-голяма гласност и употребите всичкото Ваше нравствено влияние, за да насърчите обработването на това толкова полезно растение“⁴.

Въпреки тези насърчения, изглежда, че до 1912 г. няма широко българско производство на опиум. По време на Балканските войни, със завземането на части от Македония от България, тя вече става притежател не само на нови много плодородни макови полета, но и придобива големи количества суров опиум като военна плячка. Не е изненада, че някои български предприемачи се възползват от възможността да реализират печалба, но отново с прякото съдействие на държавата. Архивните източници показват, че български търговци или различни индустриални търговски камари са търсили пазари и информация за цените на

³ Държавен вестник, V, 24, 3 март 1883 г., с. 194.

⁴ Окръжно писмо от Григор Начович, министър на финансите, до окръжните управители за приемането от Народното събрание на Закона за обработване на мака и за добиване на афион, за освобождаване от десятък за 10 години отглеждащите мак, за освобождаване от мито вноса на маково семе и износа на афион и обявяване на 5000 лева награда за производител, спечелил награда в изложение. Литографно копие. Ръкопис. 3 март 1883. Централен държавен архив (ЦДА), Ф. 159К, оп. 1, а.е. 59, л. 28-29.

суровия опиум и са искали помощ от български дипломатически представители в Истанбул и Западна Европа⁵. По този начин са установени контакти с известните британски еврейски търговци от фамилията Витал, които имат мрежа в най-важните центрове за търговия с наркотици на Балканите – Измир, Истанбул и Солун⁶.

През военните години и особено по време на Първата световна война, когато българската армия окупира почти цяла Македония, друг държавен представител печели важна роля в търговията с мак и опиум – военните. Тяхната роля е типична. Някои от тях използват дадената от държавата власт главно за лична изгода и налагат един вид „свободна търговия“ в окупираните територии. В дневника си генерал Жостов обвинява генерал Тантилов, че е получил разрешение от правителството за хаотичен износ от новите територии. Жостов също обвинява генерал Рачо Петров, който според него е организирал износ на 70 вагона с мак чрез еврейски търговец (Zhostov, 1916).

След войните България губи Македония, но остава играч в отглеждането на мак. Междувременно обаче той се превръща в нелегална стока. Международната конвенция за опиума, подписана в Хага на 23 януари 1912 г., е включена във Версайския договор. Ревизираната Международна конвенция за опиум Международната конвенция относно опасните наркотици е подписана в Женева на 19 февруари 1925 г., като влиза в сила на 25 септември 1938 г. и е регистрирана в Договора за Лигата на нациите на същия ден (Brook, Wakabayashi, 2000, p. 37). Конвенцията за ограничаване на производството и регулиране на разпространението на наркотични вещества, която е договор за контрол на наркотиците, е обнародвана в Женева на 13 юли 1931 г., която влезе в сила на 9 юли 1933 г.

Точно в този период обаче Югославия и България достигат впечатляващите 80% процентен дял в производството на суров опиум между войните (Jovanović, 2009, pp. 69-79). Така че ограниченията на пазара, наложени от Лигата на нациите и вдъхновени предимно от САЩ, са в противоречие с нарастващото глобално търсене. Това създава полуправна ситуация, характеризираща целия период. Балканите се превръщат в централна точка между големите пазари на наркотици със световно значение. Регионът граничи с големия персийски пазар, огромния и в същото време силно нелегален и не по-малко гладен за кокаин, хероин и хашиш египетски пазар, както и нарастващият европейски пазар с неговото високоефективно производство на лекарства. Чрез така наречената френска връзка балканските наркотици (главно опиум) достигнат САЩ, чийто пазар тогава е на път да

⁵ ЦДА, Ф. 321К, оп. 9, а.е. 22, л. 1, ЦДА, ф. 304К, а.е. 1342, л. 72, ЦДА, Ф. 320К, а.е. 15а, л. 1, ЦДА, Ф. 320К, а.е. 15а, л. 4.

⁶ ЦДА, Ф. 321К, оп. 9, а.е. 22, л. 3.

се превърне в може би най-важния фактор в световната търговия с наркотици, потребление и политика.

Трябва да се отбележи, че има разлики между нивата на държавна намеса в производството на наркотици в балканските страни. Ролята на държавата е по-силна в Турция и Югославия и изглежда по-слаба в България. По този начин на Лигата на нациите ѝ е по-лесно да се опита да наложи ограничения на Турция и Югославия, и по-трудно в България, където нещата не са съвсем ясни, частният и държавният интерес са смесени и трудно проследими, а състоянието на нещата е допълнително усложнено от военизираната ВМРО, която често е обвинявана в незаконна търговия и производство на опиум и хашиш.

Особено явна е продължаващата държавна намеса в търговията с опиум след преврата през 1934 г. Въпреки факта, че частните търговци и комисионери продължават дейността си, разрешенията стават по-трудни за получаване (както можем да видим от Книгата на агентите, занимаващи се с маслини, паламуд и опиум). Държавата се намесва още по-активно в производството на опиум през Втората световна война, когато значението му за военни цели нараства⁷. Наредба „Ф“ от 32 страници, отнасящ се за търговията със суров опиум, обнародван на 8 юли 1941 г., е добър пример за размерите, достигнати от държавната намеса в производството и търговията с опиум⁸.

Един доклад на постоянния делегат на Гърция в ОН в Женева от 27 ноември 1934 г. описва интересна балканска мрежа, извършваща търговия с наркотици, в което водеща роля има ВМРО. Участващи лица са Иван Хаджи Русев, син на държавен служител в Българската училищна администрация; Мари Стефану от Истанбул; и Артин Сирапян, арменец, търговец на тъкани на едро в Солун⁹. Подозренията на властите са били събудени от честите пътувания на Русев между Солун и българската граница с Мари Стефану, известен наркотрафикант в Истанбул, и от честите му телефонни разговори със София и други гари в България. Действията му са били наблюдавани от агент, маскиран като трафикант на наркотици, за да влезе в контакт с него. Магазинът на Сирапян е използван от членове на групата на тайни срещи. В крайна сметка Русев, Сирапиан, и още двама

⁷ ЦДА, Ф. 1471К, оп. 1, а.е. 360, Наредби на МВ – Главна реквизиционна комисия за реквизиране на опиума.

⁸ Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни – София. Отдел „Текстилни влакна“. Наредба „Ф“ за търговия със суров опиум (обнародвана в Държавен вестник бр. 147 от 8 юли 1941 г.) и Окръжно № 3 за приложението ѝ. София, 1941 г.

⁹ Commission consultative du trafic de l'opium et autres drogues nuisibles. Resume des transactions illicites et des saisies ommuniquées au secretariat de la Societe des nations du 1er Octobre au 31 Decembre 1934. No officiel : c. 96. m. 43. 1 9 3 5 .x i. [o.c.294(v)], Genève, le 1er Janvier 1935, p. 32.

са арестувани, а мрежата е разбита¹⁰.

От всички фигури, които се появяват през междувоенния период, гъркът Ели Елиопулос стои като най-известният и успешен от контрабандистите, търгували с турски опиум. Смята се, че макар и за кратко – в периода 1929–1931 г. Ели и брат му Георгиос буквално монополизират световната опиумна търговия (Valentine, 2004, p. 10). Ели (или Елиас) е роден във видно семейство в гръцкия пристанищен град Пирея през 1894 г. Баща му е бил дипломат в Турция. Подобно на много амбициозни, заможни млади мъже от Османската империя, той посещава Роберт Колеж. Известно е, че Елиопулос вече се е утвърдил като легален вносител на военни стоки преди кариерата си на контрабандист. Ранен партньор на Елиопулос е Давид Гуриевидис, етнически грък от Новгород, който е изнасял опиум във Франция, след като е прекарал няколко години в Китай. До началото на 30-те години на миналия век Елиопулос, в партньорство с Луис Лион, Гуриевидис и други трафиканти, създава мрежа от купувачи, контрабандисти и доставчици в цяла Европа, Азия и Северна Америка. Влиянието му върху световната търговия с наркотици излиза наяве с ареста на Аугуст Дел Грасио, нийоркски гангстер с връзки с Лъки Лучано. Арестът на Дел Грасио от германската полиция през 1931 г. привлича вниманието както на САЩ, така и на Обществото на нациите, което води до широко разследване на различни транснационални трафиканти (включително Елиопулос). Елиопулос е задържан във Франция, успява да се спаси в Гърция като гръцки гражданин, но в крайна сметка е заловен и осъден в САЩ в годините на Втората световна война (Marshall, 1976, p. 30).

Един от клиентите на Ели, чието име фигурира на първо място в ранните досиета на „заподозрените за наркотици“ на Министерството на финансите на САЩ, също е балканец: Георгиос Бакладжоглу. Роден в Истанбул, кариерата на Бакладжоглу започва на Египетския пазар (Misir Çarşısı). Заедно със своя зет (който управлява фабрика за опиум в Истанбул), той се прочува като международен контрабандист в началото на 30-те години. През октомври 1930 г. той е замесен (макар и никога да не влиза в затвора) по дело, свързано с продажба на четиридесет килограма хероин в египетския пристанищен град Александрия. Три години по-късно името му се споменава в разследване на Несим Калдерон, друг трафикант от Истанбул, който обслужва пазарите на хероин във Франция, Египет и Етиопия. Самият Бакладжоглу споменава важната и продължаваща роля на турската държава, що се касае до производството на наркотици: „в Турция има не десетки, а хиляди малки нелегални фабрики за наркотици, които работят без страх от вмешателство“ (Gingeras, 2014, pp. 68-73).

¹⁰ Ibidem.

Историята на опиумните търговци като Елиопулос и Бакладжоглу е доста интересна, ако се замислим за публичното отношение към темата за предприемачеството. Те определено рискуват, предприемчиви са, работят международно, правят устойчива мултинационална бизнес мрежа. Дали обаче дейността им е полезна за обществото? Националноотговорна ли е? Води ли до обществен прогрес? Това са далеч по-спорни въпроси, към които и държавите често имат двойствено отношение. Обикновено се пропуска, че именно държавите, както в посочените примери с Османската империя, България, а впоследствие Турция и Югославия, дават начален тласък на опиумната търговия на Балканите, от която избухват и отделни частни предприемачи. Впоследствие държавата се оттегля от създадените от нея търговци и дори при определени обстоятелства ги остракира. В други обстоятелства обаче може отново да прибегне до тях.

Така например според турската държава днешните контрабандистите на кюрдски хероин са престъпници, които подкрепят кюрдските терористични дейности с пари за наркотици, но от друга страна известния турски терорист и контрабандист на наркотици Абдула Чатлъ след смъртта си бива похвален от тогавашния премиер Тансу Чилър, която заявява, че „тези, които са били застреляни или които са стреляли от името на държавата, са почтени“ (Çetin, 2015, p. 59).

Примерът на опиумната търговия, макар и екзотичен, ни напомня, че креативността, иновативността, и предприемчивостта са извънредно разпространени не само в съвременните IT среди, да кажем, но и в ъндърграунда. Там те със сигурност не са инструмент за преодоляване на социалните неравенства и постигане на общо благополучие, макар така да твърди водещият обществен дискурс в момента. Може би в този смисъл не би било зле да поставим под въпрос универсалността на пазарните механизми за разрешаване на социални проблеми. Под въпрос е и до колко успешните предприемачи стават такива поради собствените си лични качества или поради по-голямата обществена и пазарна конюнктура, създадена от държавите.

REFERENCES:

- Bovenkerk, F & Yesilgöz, Y 2007, *The Turkish Mafia: A History of the Heroin Godfathers*, Preston: Milo Books.
- Brook, T & Wakabayashi, B (eds.) 2000, *Opium Regimes China, Britain, and Japan, 1839–1952*. Berkeley, Los Angeles, London University of California Press.
- Bruneti, V 1951, *Chemical studies on poppy and opium derivatives in Macedonia*, Belgrade: Serbian Academy of Sciences. [Брунети, В 1951, Хемијске студије о културе мака и производни опиума у Македонији, Београд: Српска академија науке].

- Çetin, B E 2015, *The Paramilitary Hero on Turkish Television: A Case Study on Valley of the Wolves*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Gingeras, R 2017, 'Brothers and Clients: Heroin, Turkey and the Making of the Albanian "Mafia"', https://www.academia.edu/2639231/Heroin_Turkey_and_the_Making_of_the_Albanian_Mafia, viewed 5 October 2021.
- Gingeras, R 2014, *Heroin, Organized Crime, and the Making of Modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press.
- Jovanović, V 2009, 'Macedonian opium 1918–1941. On the financial and political aspects of the problem', *Godišnjak za društvenu istoriju*, vol. 3, pp. 69-79. [Јовановић, В 2009, Македонски опијум 1918–1941. О финансијским и политичким размерама феномена, *Годишњак за друштвену историју*, Т. 3, с. 69-79].
- Marshall, J 1976, 'Opium and the Politics of Gangsterism in Nationalist China, 1927–1945', *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, vol. 8, no. 3, pp. 19-48.
- Mays, D 2020, 'Becoming Illegal: Sephardi Jews in the Transnational Opium Trade', *Jewish Social Studies*, vol. 25, no. 3, pp. 1-34.
- Naydenov, I 2016, 'The Merchant Network of the Puliev Family in the First Half of the 19th Century)', *Etudes balkaniques*, 2, pp. 265-281.
- Poroy, I 1981, 'Expansion of Opium Production in Turkey and the State Monopoly of 1828–1839', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 13, no. 2, pp. 191-211.
- Robins, N 2006, *The Corporation that Changed the World: How the East India Company Shaped the Modern Multinational*. London: Pluto Press.
- Tartalja, Hr 1965, 'History of opium and poppy cultivation in Macedonia', *Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. Zbornik radova sa četrnaestog naučnog sastanka*, vol. 5-7, pp. 118-125. [Tartalja, Hr 1965, 'Povijest opijuma i kulture maka u Makedoniji', *Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije. Zbornik radova sa četrnaestog naučnog sastanka*, vol. 5-7, s. 118-125].
- Valentine, D 2004, *The Strength of the Wolf: The Secret History of America's War on Drugs*. London, New York: Verso.
- Zhostov, K 1916, *Diary*. [Жостов, К 1916, *Дневник*], <https://bg.wikisource.org/wiki/>, viewed 5 October 2021.

Correspondence address:

Dimitar Grigorov

Archives State Agency

5 Moskovska Str.

1000 Sofia

Tel.: (+ 359) 877984094

E-mail: djmitazo@yahoo.com

Correspondence address:

Petar Dobrev, Assistant Professor, PhD

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Department of History

15 Tzar Osvoboditel Blvd.

1504 Sofia

Tel.: (+ 359) 887875682

E-mail: peterzad@gmail.com

Web of Science ResearcherID: AAM-4716-2021

<https://orcid.org/0000-0002-5666-213X>